

Hur uppkom det kalla kriget?

Under de senaste åren har det blivit en livlig internationell debatt om orsakerna till det kalla kriget. Den så kallade revisionistiska skolan har lagt ansvaret här för på USA i stället för som man tidigare allmänt ansåg på Sovjetunionen. I denna artikel diskuterar författaren Jan-Olof Sundell några av revisionisternas teser och tar särskilt upp utvecklingen i Polen 1944—45. "I och för sig var det sannolikt ofrånkomligt att det förr eller senare skulle komma en omvärdering av det kalla kriget. Det enda beklagliga är att diskussionen i Sverige kommit att domineras av sådana undermåliga skribenter som David Horowitz."

Under nära två decennier efter det andra världskrigets slut ansågs det allmänt väster om järnridån att ansvaret för det kalla krigets uppkomst mellan Sovjetunionen och USA låg på rysk sida. En av de främsta förespråkarna för svensk anslutning till Nato, Herbert Tingsten, talade exempelvis om de tio stater som Sovjetunionen förvandlat till satelliter. Enligt detta synsätt hade ryssarna utnyttjat krigslyckan och låtit insätta vänskapligt sinnade regeringar i dessa stater, regeringar som snart kom att bli renodlat kommunistiska. Samtidigt minskade USA sina väpnade styrkor mellan 1945 och 1948 från tolv miljoner man till cirka en miljon (armén uppgick sistnämnda år till blott 1/2 miljon man). Under samma period innehade dock USA kärnvapenmonopol. Det var endast detta som ansågs avskräcka Stalin från att låta Röda Armén rycka fram till den franska atlantkusten.

Efter kuppen i Tjeckoslovakien i februari 1948 och blockaden mot västmakternas närvaro i Berlin tvingades Västeuropas stater sluta sig samman militärt mot det ryska hotet vilket ledde till bildandet av Atlantpakten i april 1949. Några år senare tillkom Warszawa-pakten som östsidans motsvarighet.

Enligt denna traditionella syn ville Stalin göra åtminstone Europa för att inte säga hela världen kommunistiskt. Allmänt uppfattades Sovjetunionen som aggressivt och ansvaret för konflikten mellan Öst och Väst lades uteslutande på Stalins Ryssland.

Ända till för ett par år sedan var detta den allmänt accepterade och vedertagna synen på ansvaret för det kalla krigets uppkomst. Under 1960-talet har emellertid en rad forskare och skribenter, den så kallade revisionistiska skolan, gjort en omvärdering av händelserna omkring 1945.

Den första revisionisten var professor D F Fleming som i två väldiga volymer "The Cold War and Its Origins" spårade ursprunget till det kalla kriget ända tillbaka till 1917. Flemings arbete är i mycket sätt intressant, det ger många nya och intressanta aspekter, men författarens subjektivitet är påtaglig. Några andra revisionistiska arbeten är William Appleman Williams "The Tragedy of American Diplomacy" och Gar Alperowitz "Atomic Diplomacy: Hiroshima and Potsdam". Den mest kände revisionisten i Sverige är dock — olyckligtvis — forskningschefen vid Bertrand Russells Centre for Social Research David Horowitz. Hans arbete "The Free World Colossus" utkom på svenska 1965 under titeln "Från Jalta till Vietnam" — en ny reviderad engelsk upplaga "From Yalta to Vietnam" utgavs 1967. Horowitz' bok är kvalitativt den sämsta av revisionisternas, i mycket en osjälvständig kompilation av Flemings arbete, tendentiöst skriven och präglad av en mycket egendomlig källbehandling.

Revisionisternas syn på det kalla kriget är i sin mest extrema form att det är USA som bär skulden för konflikten

med Ryssland. Från amerikansk sida övergav man medvetet det krigstida samarbetet med Sovjet för att söka motverka ryskt inflytande i Östeuropa och i stället etablera demokratiskt kapitalistiska stater vid Sovjets gränser. Denna amerikanska politik, initierad av Harry Truman i direkt strid mot den linje hans företrädare Franklin Roosevelt hade stått för, gav enligt revisionisterna Moskva inget annat val än att försvara sig.

I och för sig var det sannolikt ofrånkomligt att det förr eller senare skulle komma en omvärdering av det kalla kriget. Det enda beklagliga är att diskussionen i Sverige kommit att domineras av sådana undermåliga skribenter som David Horowitz. Här kan man verkligen tala om målinriktad forskning. Syftet har varit att utmåla USA som den store busen i världen ansvarig för (nästan) allt ont. Hur ensidigt man betraktar USA framgår av några meningar ur Bertrand Russells inledning till den av Horowitz redigerade samlingsvolymen "Containment and Revolution": "There is an essential unity in the cold war, economic and foreign policies of the United States. This is created by the constant search for raw materials and markets, the imposition of poverty upon a large proportion of the world's population and the use of US military power in dozens of countries to protect the interests of American capitalism and destroy those who dare to resist. Aggression is more than a facet of

imperialism: the determination to conquer, dominate and exploit is the very essence of imperialism.”

Det finns dock i den internationella litteraturen en hel del skribenter som har en annan och mer välgrundad uppfattning om ansvaret för det kalla krigets uppkomst än Horowitz och hans gelikar. Till de bästa arbena hör den amerikanske professorn Louis J Halles ”The Cold War as History” och Le Mondes utrikeschef André Fontaines ”Histoire de la Guerre Froide”, två delar, av vilka den första översatts till engelska ”History of the Cold War”.

Polen

Allmänt anses det att en av de viktigaste utlösande orsakerna till det kalla krigets uppkomst var oenighet hur Polens politiska liv skulle gestalta sig sedan landet befriats från tyskarna. England och Frankrike gick ju ursprungligen till krig åtminstone formellt för att garantera Polens suveränitet och oberoende i september 1939. Tillsammans med Hitler var Stalin med om att dela Polen för femte gången. En del ledande polacker lyckades ta sig ur landet och en exilregering etablerades först i Paris och därefter från sommaren 1940 i London.

Efter Hitlers angrepp mot Ryssland sommaren 1941 kom Polen och Sovjet att hamna på samma sida i kriget. Förhållandet mellan de poliska Londonregeringen och sovjetregeringen blev dock allt annat än harmoniskt. Efter tyskarnas upptäckt av cirka 10 000 polska of-

ficerslik i Katynskogarna som polackerna på goda grunder ansåg ryssarna ansvariga för bröt Stalin med den polska Londonregeringen våren 1943. I början av 1944 inrättades i stället en prorysk och kommunistdominerad ”regering” i Lublin.

Polen kom att befrias av ryska trupper. Dessa avväpnade successivt den polska hemarmén, som var lojal gentemot den polska exilregeringen. När Röda armén som kulmen på en väldig offensiv närmade sig Warszawa i juli 1944 reste sig de underjordiska styrkorna i den polska huvudstaden mot de tyska ockupanterna (fö hade de uppmanats till resning av åtskilliga radiosändningar från rysk sida). Den ryska offensiven stoppades dock utanför Warszawa, åtminstone delvis och till att börja med på grund av hårdnande tyskt motstånd i kombination med att de ryska förbindelselinjerna blivit starkt uttänkta. Stalin hade sannolikt samtidigt inte någonting emot att tyskarna tog kål på den polska hemarmén. Därigenom blev han av med en obekvämd maktfaktor i efterkrigets Polen.

Efter närmare två månaders hårda strider inne i den stora staden, som nästan fullständigt ödelades, måste hemarmén kapitulera till tyskarna. Från engelsk och amerikansk sida ville man under den tid striderna pågick understödja polackerna genom att släppa ner förråd från luften. För att genomföra detta var man dock beroende av att ryssarna gav tillstånd till att allierade plan fick lan-

da på ryska baser efter fullgjort uppdrag. Ryssarna vägrade dock att ge tillstånd till detta. Stalin ansåg att det ryska överkommandot "... must dissociate itself from the Warsaw adventure, as it cannot take either direct or indirect responsibility for the Warsaw action." (Churchill: "The Second World War" VI s. 134.)

Bara kort tid senare träffades Churchill och Stalin i Moskva och kom då överens om en uppdelning av Östeuropa i intressesfärer efter klassiskt mönster. Detta avtal gav engelsmännen fria händer i Grekland, under det att Stalin fick motsvarande i Rumänien och i praktiken (ehuru inte enligt avtalet) även i Bulgarien, Ungern och Jugoslavien. Fontaine har med en träffande formulering kallat detta cyniskt realpolitiska förfaringssätt för "the art of disposing of others". Polen omfattades inte av avtalet, men det blev på våren 1945 uppenbart att Stalin väntade sig fria händer också där i utbyte mot sin passivt välvilliga hållning till den engelska politiken i Grekland.

Avtalen i Jalta

Motsättningen mellan England och USA å den ena sidan och Sovjetunionen å den andra gällde hur Polens inre angelägenheter skulle ordnas. De Tre Stora hade visserligen vid sitt möte i Jalta i februari 1945 kommit överens om en formel för hur den polska regeringen skulle utses men därmed var frågan inte ur världen. Framför allt Churchill men

även Roosevelt blev allt mer oroliga och missmodiga över utvecklingen i Polen. Samtidigt gick ryssarna mycket hårt fram i Rumänien och framtvingade bildandet av en prokommunistisk regering där.

Stalin blev i slutet av mars 1945 mycket misstänksam mot västmakterna då den tyske SS-generalen Wolff sökte få till stånd förhandlingar om kapitulation för de tyska trupperna i Norditalien. Ryssland hade inte inbjudits att delta i dessa överläggningar vilket väckte både ryskt misshag och misstänksamhet.

Den 12 april 1945 avled Roosevelt. Hans efterträdare Harry Truman slog bara några dagar senare in på en hårdare linje gentemot ryssarna, vilken dock redan höll på att utbildas under Roosevelts livstid. Revisionisternas påståenden om att Roosevelts samförståndspolitik *bröts* av hans efterträdare Truman utgör en otillätlig förenkling av verkligheten. I själva verket var Roosevelt under sin sista månad djupt desillusionerad och förbittrad på ryssarna. Detta framgår bl a av den korrespondens som växlades mellan Churchill och Roosevelt och som finns återgiven i Churchills krigsminnen. Arthur Schlesinger jr anför ett annat belägg i ett uttalande av Anna Rosenberg Hoffman, som den 24 mars 1945 åt lunch med Roosevelt. Efter denna fick presidenten ett telegram från den amerikanska Moskvaambassadören Averell Harriman. Han läste telegrammet och blev mycket arg. Han slog med knytnävarna på armarna till sin

rullstol och sade: "Averell is right; we can't do business with Stalin. He has broken every one of the promises he made at Yalta." (Schlesinger: "Origins of the second world war", Foreign Affairs October 1967 s 24.)

Truman skärper tonen

Vid mitten av april blev det bekant att ungefär ett dussin polska ledande politiker och militärer anknutna till den polska hemarmén lockats till ett möte med ryska myndigheter, varefter de arresterats och förts bort. (De blev senare ställda inför rätta och flertalet dömdes till fängelsestraff på upp till tio år.) Efter en diskussion med sina främsta rådgivare beslöt Truman att visa en bestämd hållning mot ryssarna i den polska frågan. Polen utgjorde som Truman sade under ett samtal med den ryske utrikesministern Molotov symbolen för den framtida utvecklingen av de internationella relationerna. Genom att uppvisa en fast hållning ville man från amerikansk sida — i medvetande om sin ekonomiska överlägsenhet och med hemlandet lämnat oskadat från krigshandlingar — tvinga ryssarna till samarbete i fråga om Östeuropa och då främst Polen.

Samtalet mellan Truman och Molotov blev utomordentligt fränt. Den amerikanske presidenten anklagade den ryska regeringen för att inte handla i enlighet med vad som överenskommits vid Yalta. Molotov svarade att han aldrig blivit tilltalad på ett liknande sätt under hela sitt liv. Truman replikerade:

"Carry out your agreements and you won't get talked to like that." (Truman: Memoirs I s 82). Även om det kalla kriget ännu inte existerade så fanns här redan dess språk konstaterar Fontaine med en träffande formulering.

Horowitz startar sin redogörelse för det kalla krigets uppkomst först med detta samtal. Han säger inte ett ord om Katyn och Warszawaupproret. I stället utgår han från att det fanns en fungerande allians mellan de tre stora, vilken USA nu ville bryta med. Horowitz inte ens antyder att denna allians även när den var som mest harmonisk fungerade på skruvar, åtminstone om man kom ner på en nivå under regeringscheferna. Både Fleming och Fontaine påpekar för att det knappast hört till de historiska vanligheterna att allianser överlevt segerrika krig.

Flera av de revisionistiska skribenterna anser att Jaltaavtalen var högeligen mångtydiga, ex Alperowitz och Horowitz. De hävdar därför att det fanns möjlighet att förstå dem på flera sätt. Och om ryssarna höll avtalen så som de förstod dem (Horowitz 1967 s 33) och västmakterna anklagade Sovjet för att handla i vetskap om att deras handlingsätt inte stämde med innebörden i avtalen, innebar detta att en av den stora alliansens partners ville påtvinga den andra sin vilja. USA skulle därför opåkallat vara den aggressiva parten och vara den som bar ansvaret för de första stegen mot det kalla kriget.

En förutsättning för att Horowitz resonemang stämmer är uppenbarligen att Jaltaavtalen om Polen verkligen var så mångtydiga som det görs gällande. För att bedöma detta kan det vara på sin plats att återge dem ordagrant i relevanta delar beträffande Polen.

"A new situation has been created in Poland as a result of her complete liberation by the Red Army. This calls for the establishment of a Polish Provisional Government which can be more broadly based than was possible before the recent liberation of Western Poland. The Provisional Government which is now functioning in Poland should therefore be reorganised on a broader basis, with the inclusion of democratic leaders from Poland itself and from Poles abroad. ... This Polish Provisional Government of National Unity shall be pledged to the holding of free and unfettered elections as soon as possible on the basis of universal suffrage and secret ballot. In these elections all democratic and anti-Nazi parties shall have the right to take part and to put forward candidates." (Churchill a.a.s. 338.)

Som framgår av citatet var avtalen ganska entydiga beträffande utvecklingen i Polen. De föreskrev att fria och hemliga val grundade på allmän rösträtt skulle anordnas, vilket Stalin på direkt fråga i Jalta förklarade kunde ske inom en månad efter konferensen. Några sådana val hade inte hållits i april 1945 och har inte hållits ännu. Beskyllningen

för löftesbrott var därför inte så ogrundad som Horowitz söker göra gällande.

Schlesinger pekar också på en händelse som tyder på att ryssarna på ett tidigt stadium ej var inställda på att tillåta några fria val i Polen. (Vilket ju fö som George Kennan påpekar i sina memoarer skulle ha varit lika orimligt för ryssarna att acceptera 1945 som det varit under tsarernas tid att ge Polen friheter som inte Ryssland ännu ägde.) I en artikel i Cahiers du Communisme i april 1945, men sannolikt skriven ungefär samtidigt med diskussionerna i Jalta, angrep den franske kommunistledaren Jacques Duclos, tidigare ansvarig inom Komintern för de västeuropeiska kommunistpartierna och 1969 de franska kommunisternas presidentkandidat, den amerikanske kommunistledaren Earl Browders revisionistiska politik. En av de saker Browder kritiserades för var att han förordat självbestämmande för Europa väster om Sovjetunionen på en borgerligt-demokratisk grundval.

Genom meningsutbytet mellan Molotov och Truman råkade den polska frågan in i ett dödläge. Detta hävdades dock i slutet av maj då Truman skickade en speciell emissarie till Stalin. Trumans sändebud var Roosevelts speciella förtrogne Harry Hopkins. Hopkins lyckades finna en formel under förhandlingarna med Stalin vilket möjliggjorde att några exilpolitiker från London med bondeledaren Mikolajczyk i spetsen skulle ingå i den fungerande regeringen i Warszawa. Arton månader senare ha-

de kommunisterna full kontroll över Polen och Mikolajczyk var tillbaka i exil.

I samband med krigsslutet avbröt amerikanerna abrupt alla leveranser till Ryssland (men också till Storbritannien) enligt Lend-Leaselagen från 1941. Det bör betonas att bestämmelserna i lagen innebar att den skulle upphöra att gälla efter fientligheternas upphörande. Då ryssarna inte varskotts i förväg härom kom de att uppfatta detta som ett misslyckat försök att öva politisk press mot dem.

I själva verket var det kalla kriget redan under uppsegling. Det sammanhänge mindre med ett bestämt beslut än med att de olika sidornas politik ohjälpligt skar sig. Västmakterna ville införa demokratiskt styrelsesätt i Östeuropa och samtidigt bevara en anknytning av dessa områden till det övriga Europa, vilket låg i Englands och USA:s intresse. Ryssarna, som hade fysisk kontroll över dessa länder önskade ha regimer, som var vänskapligt inställda till Sovjetunionen.

Halle anser visserligen att Stalin inte nödvändigtvis satte likhetstecken mellan vänskaplig inställning till Sovjet och kommunistiskt styre, (under sina samtal med Hopkins förklarade Stalin att kommunismen inte var någon exportvara), men snart visade det sig att regimer med prorysk hållning ej gick att förena med västmakternas önskemål om

regeringar stödda av folkmajoriteter. De brutala metoder som ryssarna använde sig av gjorde befolkningen än mer avvisande mot Sovjet. De fria valen i Ungern i november 1945 ledde till ett svidande bakslag för kommunisterna. Detta ledde i sin tur att endast kommunistiska regimer kunde bli helt pålitliga för Moskva. Detta framkallade i sin tur motåtgärder från USA:s sida.

Konferensen i Potsdam blev den sista mellan de tre stora. Det kalla kriget tog sin början. Under 1946 koncentrerades konflikten till frigörelsen av norra Iran från ryskt inflytande. På våren 1947 lanserades först Trumandoktrinen och därefter Marshallplanen för att stödja de västeuropeiska staterna, vilkas ekonomi var allvarligt störd till följd av kriget. Fortfarande sökte man dock nå en *modus vivendi* med Sovjet; ryssarna inbjöds till Paris för att diskutera Europas ekonomiska återuppbyggnad. (Inom den amerikanska utrikesledningen rådde det dock osäkerhet om senaten skulle ratificera Marshallplanen om Ryssland deltog.)

Den 2 juli 1947 avbröt dock Molotov förhandlingarna i Paris och reste hem. Brytningen mellan Öst och Väst var nu ohjälplig. Den tjeckiska regeringen, som visat intresse att delta, tvingades dra sig ur förhandlingarna. I februari 1948 kom den kommunistiska kuppen i Prag, i juni Berlinblockaden och följande år bildades Atlantpakten.